

TVORIVO A INŠTRUKTÍVNE O PROBLEMATIKE POJMU*

Otázky vzniku pojmov, ich objektívneho či subjektívneho pôvodu, ich významu v poznaní, vzťahu k vnemom, poznávacej kompetencie, psychického charakteru atď. boli a sú z popredných otázok celej filozofie. Ich rôzne riešenie vyvolávalo v dejinách medzi jednotlivými autormi i celými smermi prudké spory. Bez nadsadenia možno povedať, že práve problematika okolo pojmu vyvolala najväčšie dejinno-filozofické diskusie.

Ako odpovedali jednotlivci a celé smery na spomenuté otázky, aké nové otázky nadhádzovali? Objektívny idealista Platón považoval pojmy-idey za objektívne dané, za predobrazy konkrétnych vecí, existujúce kdesi v transcendentne, ku ktorým má prístup len rozum. Konkrétne veci sú vraj len ich tieň, napodobeniny a preto zmyslové poznanie je podradné, zamieriava sa na menlivé, pomínutelné. Idey sú večné, nemenné podstaty. Aristoteles sa pýtal: Ako môže byť podstata odtrhnutá od toho, čoho je podstatou? Musí byť vo veci samej. Niet transcendentnej ríše ideí. Pojem tvorí subjekt poznávaním všeobecného, podstaty vo veciach. Lebo vo veciach existuje nielen jednotlivé, ale aj všeobecné. Takto zvrchol Aristoteles celé riešenie v prospech materializmu. Povinnú daň tejto problematike splatila dokonca aj stredoveká scholastika. Známy je z týchto čias spor nominalizmu s realizmom, pričom realisti zastávali vcelku Platónovo stanovisko, nominalisti Aristotelovo.

Zánik scholastiky a oživenie vedeckého a filozofického myslenia v novej dobe prinieslo mnoho nového aj v oblasti problematiky pojmov. Čím iným sa líšili oba mohutné prúdy filozofického myslenia, ovládajúce 16., 17. a 18. storočie, t. j. empirizmus a racionalizmus, keď nie predovšetkým rôznym riešením pojmovej problematiky? Racionalizmus súhlasil s empirizmom, že to, čo je v rozume je pôvodu skúsenostného, „okrem rozumu samého“ — ako vyhlásil Leibniz. V dôsledku toho uznával vrozenosť určitých pravd, ich apriórny pôvod (napr. zákonov formálnej logiky), ktoré koniec koncov odvodzoval od boha, lebo vraj duša-rozum na ňom participuje, myslel si, že rozum môže siahať aj za zmyslovú skúsenosť, kritérium pravdy videl často v jasnosti, zreteľnosti a evidentnosti určitých ideí atď. Bol to smer konzervatívnejší a teologizujúci. Empirizmus bol radikálnejší. Niet vrozených ideí, duša je pri narodení „čistá doska“, vyhlasuje. Všetko prichádza zvonku a tam majú svoj pôvod aj pojmy. To však nestačilo. Empirizmus chytrý opustil svoje pôvodne objektívne idealistické, takmer materialistické stanovisko a sklzol až do senzualizmu a subjektívneho idealizmu. Poznanie sa zakladá na vnímaní a vnemy nás informujú len o jednotlivinách. Pojmy však vraj budujú na všeobecninách. Kde sa berú a čím sú? — pýta sa senzualista. Berkeley rozobral jablko na zmyslové kvality, na jednotliviny a nič mu z neho nezostalo, nijaká všeobecnina, nijaká veľkosť, nijaký tvar, nijaká podstata. Okrem

* Ján Kocka, *Gnozeologické základy pojmov*, Bratislava 1961, SAV.

toho akú psychickú náplň má všeobecná? Nijakú. Poviem síce: veľkosť, mám jej pojem, no neviem si ju predstaviť, lebo som ju nikdy ako takú nevnímal. Vnímal som vždy len niečo veľké, konkrétnu jednotlivinu. A čo nie je vnímané, nie je vôbec, lebo „byť znamená vnímať“.

Ak teda racionalizmus uznával pojem za jedine jasný a zreteľný obsah poznania, senzualizmus neuznával nijaké pojmy. Oba smery boli absurdné, lebo jeden svoju teóriu steologizoval, druhý ju zosubjektivoval.

Kompromis medzi týmito krajnosťami urobil Kant. Obsahovo všetko poznanie pochádza zo skúsenosti, no formálne nie, hovorí. Čas a priestor sú subjektívne nazeracie formy, podobne ako mnohé pojmy kategoriálneho charakteru, ako sú príčina, účinok, jednota, kvalita, kvantita atď. Cez ne ako cez apriori danú schému poznávame vonkajšiu skutočnosť, osebe nám neznámu. Za zmyslovú skúsenosť však nesiahajú a racionalisticko-metafyzické špekulácie pomocou nich sú nemožné. Ich apriórnosť tkvie aj v tom, že sú všeobecne platné, nemenné, platili, pokiaľ je známe vždy atď., kým skúsenostný, aposteriórny obsah sa mení, je podmienený časovo a priestorovo. Kde sa v rozume tieto pojmy vzali, ako je to možné, že sa pomocou nich môžeme vo svete orientovať a pod., to Kanta — ako ostatne takmer ani jedného idealistu — nezaujímalo. Bol tiež silno veriaci, no aj príliš prezieravý na to, aby teologizoval tak naivne ako napr. Leibniz.

Z moderných idealistických smerov treba spomenúť len konvencionalizmus a pragmatizmus. Prvý vidí v pojmoch výsledok spoločenskej dohody, potrebný z dôvodov ekonomického spracúvania množstva poznatkov, druhý ich považuje za operatívne pomôcky v praxi, a za kritérium ich pravdivosti považuje ich užitočnosť. Oba smery sú príbuzné, oba subjektivizujú.

Treba ešte poznamenať, že pestrosťou riešení sa vyznačovala len idealistická

filozofia, ktorá je vcelku aj mnohotvárnejšia ako filozofia materialistická. To sa odráža aj v riešení problematiky pojmu. Materialistické riešenia sú v podstate uniformnejšie, lebo materialisti sa pozerajú na úlohu poznania, jeho vzťah k objektu a pod. v podstate rovnako. Poznanie má biologickú funkciu, objekt jestvuje nezávisle na subjekte a odráža sa v ňom; podmieňuje obsah i formu poznania; rozum buduje na zmyslovom materiáli; pojmy vznikajú abstrakciou a odrážajú podstatu, všeobecno vecí. To sú zhruba základné materialistické tézy v tejto súvislosti. Diferencie, napr. medzi dialektickým a mechanickým materializmom sú v iných súvislostiach.

Keď máme všetko toto na mysli, so záujmom siahneme po knihe, ktorá sa znova vracia k problematike pojmov a je ďalším príspevkom do veľkej diskusie. Je to práca Jána Kocku, *Gnozeologické základy pojmov*, ktorú r. 1961 vydala SAV. Kocka je materialista a marxista, čím je povedané mnoho. Jeho základná orientácia, ktorá má vplyv aj na riešenie problematiky pojmu je takto už určená. No nie je tým povedané všetko, lebo marxizmus nemá — a nemôže mať — svoju teóriu pojmov, ktorá súvisí s celou teóriou odrazu, dopracovanú. Sú tu otvorené otázky a nás predovšetkým zaujíma, ako ich vie Kocka vyhmatáť, ako ich rieši, či ich rieši alebo len nadhadzuje, ako odpovedá na otázky nastolené históriou, v čom znamená jeho práca prínos atď.

Už letmé prelistovanie knihy ukazuje, že autor sa snaží vyčerpať svoju problematiku ozaj všestranne. Práca má deväť kapitol a mnoho podkapitol. Hovorí sa tu o pojme ako predmete logiky a gnozeológie, o pojme ako forme poznania, o komunikačnej materializácii pojmu, o obsahu a predmete pojmu, o pojmotvornom procese, o druhoch pojmov atď. Dochádza tu k slovu gnozeológia, logika, psychológia, fyziológia, dejiny filozofie, teória rečovej komunikácie a iné disciplíny. Takto zisťujeme, že v našej pôvodnej lite-

ratúre sme doteraz vlastne nemali vyčerpávajúcu prácu o pojmoch a preto už z tohto hľadiska musíme Kockovu knihu uvítať, ako záslužnú, lebo zaplnila nevítanú medzeru. Myslíme však, že práve pre túto všestrannosť hľadísk na pojem nie je názov knihy šťastlivo volený. Kniha nehovorí len o gnozeologických základoch pojmov, hoci gnozeológia tu zaberá najviac miesta.

Autor postupuje správne, keď svoje názory miestami rozvíja formou polemiky s názormi nemarxistickými. Len tak môže byť jeho argumentácia plastická a presvedčivá. Dištancuje sa predovšetkým od empirizmu, a to pôvodného anglického zo 16. a 17. storočia, no i súčasného, ktorý je „významove totožný s pozitívizmom“ (26). Keď hovorí o empirizme, najmä súčasnom, má najčastejšie na mysli tento pozitívizmus, čo nepovažujeme za správne, lebo to čitateľa mýli. Empirizmus nech zostane empirizmom, t. j. anglickou filozofiou zo 16., 17. a 18. stor., a pozitívizmus pozitívizmom. Empirizmus — predtým ako zabýdol do idealizmu — silno ovplyvnil gnozeológiu mechanistického materializmu. Aj marxizmus súhlasí s jeho tézou, že „nič nie je v rozume, čo neprešlo zmyslami“. No ak sa empirizmus stále viac obmedzoval na analýzu zmyslových dát a na objektívnu skutočnosť, ktorá ich podnecuje, zabýdala, marxizmus ustavične zdôrazňuje, nielen jej existenciu, nezávislú od subjektu, ale aj jej poznateľnosť, schopnosť subjektu odrážať ju. Toto autor opakuje v knihe viackrát. To znamená, že pojmy majú tiež objektívny základ a nie sú čiste subjektívne, ako tvrdí senzualizmus a niektoré moderné idealistické smery. Autor správne hovorí, že odrážajú všeobecno vo veciach, ich podstatu, to, čo je v nich konštantné.

Ide najmä o túto konštantnosť, ktorá najviac fascinovala objektívnych idealistov v minulosti a viedla ich buď k odtrhnutiu pojmov od vecí a k ich hypostazovaniu v transcendentne, ako Platóna, alebo k považovaniu ich za vrozené, ako ra-

cionalistov. (Stopy názoru o vrozenosti sú už u Platóna). Boli teda buď objektívne alebo subjektívne apriórne, no nikdy nie organicky stmelené so zmyslovým materiálom, vtmelené do neho. Dnes máme na to iný pohľad. Všetko sa mení a teda aj všeobecno vo veciach, aj keď len veľmi pomaly. Preto — ako hovorí autor — „v súlade s dialekticko-dynamickým chápaním skutočnosti nemožno principiálne priznať nemennosť ani obsahu pojmu ako prvku poznania, ani jeho objektívnemu protipólu“ (36). Nemennosť pojmov je teda len zdanlivá, tak ako aj nemennosť podstaty vecí. Akékoľvek idealistické odtrhnutie podstaty od jej vecí, formy od obsahu, teologizovanie a klaňanie sa pojmom je zbytočné.

Základ pojmov je objektívny. Zastávajúci tento názor, môže sa Kocka diferencovať nielen od minulých idealistov, ale aj od súčasných, od konvencionalizmu, pozitívizmu a pragmatizmu. Opierajúc sa o výsledky Leninovej kritiky pragmatizmu, zdôrazňuje, že pojmy nie sú pravdivé tým, že sú užitočné, ale sú užitočné preto, lebo sú pravdivé. To je principiálny rozdiel.

Kocka sa kriticky vyrovnáva aj s druhou stránkou otázky o vrozenosti právd. Tvrdenie racionalistov, že určité pravdy, napr. formálnej logiky, sú evidentné, všeobecne platné, že ich prijíma ako samozrejme aj malé, neskúsené dieťa, a že sú teda vrozené, nemožno totiž šmahom odvrhnúť, lebo problém je nadhodený správne. Len jeho riešenie je nevyhovujúce. Autor poukazuje na to, že aj tu sa treba postaviť na dôsledne skúsenostné stanovisko. Fakt, že niečo, čo je, nemôže súčasne aj nebyť, musel sa v ľudskej praxi najprv tisícročia opakovať a mať objektívny základ a až potom sa mohli vytvoriť fyziologicko-psychologické predpoklady pre jeho „vrozenosť“. To je dôsledné Leninovo stanovisko v tejto súvislosti.

Samozrejme, nemožno súhlasiť ani s názorom, že kritériom pravdy je evidentnosť, jasnosť atď. Jej kritériom je prax, dopyt subjektu v objekte, či jeho názor o ňom

mu zodpovedá. Opakom pravdy je omyl, ktorý — ako hovorí autor — je dôkazom toho, že medzi objektom a subjektom nie je vzťah identity, ale kauzálnej podmienosti. Ináč povedané, subjekt neodráža objekt zrkadlovite, pasívne, ale je v procese odrazu tvorivým činiteľom. Táto tvorivosť sa prejavuje v zmyslovom i pojmovom poznávaní. Preto — ako autor hovorí — nemožno súhlasiť s takými extrémnymi názormi, aké zastáva na jednej strane naivný a intuitívny realizmus, ktorý popiera špecifičnosť subjektu, na druhej strane subjektívny idealizmus, ktorý zasa popiera svojbytnosť a špecifičnosť objektu. Autor rozvádza túto problematiku ďalej a v tomto bode — kapitola Obsah a predmet pojmu — podáva svoj vlastný a vydarený príspevok k riešeniu niektorých otázok marxistickej teórie odrazu, snaží sa vyčistiť určité nejasnosti. Správne poukazuje na to, že aj keď sa zastávame teórie odrazu ako vedecky najobstojnejšej, odraz, kópiu nemôžeme porovnať s originálom, ako napr. pri odraze v zrkadle, lebo zo svojho subjektu nikdy vystúpiť nemôžeme. Originál v origináli teda nepoznáme a o ničom nemôžeme tvrdiť, že tak, ako to poznáme, jestvuje to aj v objekte. Naivno realistické tendencie, ktoré sa niekedy vynárajú aj u marxistických autorov — stretne sa s nimi napr. na viacerých miestach Pavlovovej Teórie odrazu — sú neopodstatnené. Aj sama existencia objektu je len zvrchované pravdepodobným predpokladom a nie absolútnou istotou a nič z toho, čo o ňom skusujeme, nie je nám dané ako isté, ale treba to praxou, alebo — ako hovorí autor presnejšie — zložitými verifikačnými postupmi overovať.

Súhlasíme s autorom aj v tom, že hovorí o „realistických noetikách“ a zahŕňa sem materializmus a objektívny idealizmus. Tieto dva protikladné filozofické tábory majú, resp. môžu mať v gnozeológii veľa spoločného. Oba pripúšťajú od ľudského subjektu nezávislú existenciu objektu a mnohí idealisti pripúšťajú aj jeho

poznateľnosť, dokonca hovoria o jeho odrážaní sa v subjekte (napr. scholastika). Rozdiely medzi nimi sú len v riešení otázky pôvodu objektu, no to už nie je rýdzo gnozeologická otázka. Z toho plynie, že nemožno takmer každého, kto pripúšťa existenciu objektu, považovať za materialistu, ako to často robia aj niektorí marxistickí autori. Tak napr. niekedy hovorí ako o materialistoch o Baconovi a Lockovi, hoci to boli objektívni idealisti, deisti. No ich gnozeológia veľa pomohla materializmu, lebo tu je mnoho styčných bodov medzi týmito tábormi. Tejto chyby sa však dopúšťa aj sám Kocka a spreneveruje sa tak seba samému, keď agnosticizmus považuje — ako sa to bežne robí — za „hanblivý materializmus.“ Tými agnostikmi sa myslia predovšetkým Hume a Kant. No títo boli najviac ak „hanblivými objektívnymi idealistami“, lebo obaja verili v boha, aj keď veľmi abstraktne. To by potom Tomáš Akvinský, ktorý nebol agnostikom, ale uznával poznateľnosť objektu, bol „nehanblivým materialistom“?

Na tvorivú aktivitu subjektu poukazuje Kocka mnohostranne aj pri tvorbe pojmov. Pojem nevyčerpáva svoj predmet absolútne verne, proti čomu svedčí vývoj pojmov, rozumového poznania, nevyčerpáva ho nikdy úplne, takže predmet je viac ako jeho pojem, vyberá si z neho atď. Slovom, pojmotvorná činnosť predpokladá veľkú aktivitu subjektu, pravda nie v zmysle subjektivistickom.

Tu sa však treba zastaviť pri jednej veci. Hoci autor poukazuje na historickú relatívnosť pojmov a pravdivého poznania, myslíme, že túto myšlienku mal hlbšie rozpracovať. Bol by mohol v plnej miere poukázať na celú dialektiku vzťahu subjektu a objektu, pravdy a omylu, odrazu vôbec, praxe, čo všetko je navzájom úzko skĺbené. Každá doba má totiž svoje pojmy, svoje názory, ktoré jej prax potvrdzuje a ktoré sú v nej pravdivé. Prax však postupne prináša nové fakty, podvracia staré pravdy a budúcnosť, blízka či ďaleká, obyčajne ich zavrhnú ako omyly.

Dejiny vied sú plné príkladov na to. Tak sa veda a poznanie vôbec vyvíjajú. Čo bolo včera pravdou, dnes je omylom, čo včera prax potvrdzovala, dnes vyvracia. No len vďaka včerajšiemu omylu bola nastolená dnešná pravda, širšia, hlbšia a konkrétnejšia ako predošlá. Čo to však znamená? Poukazuje to v plnej miere na nemechaničnosť odrazu objektu v subjekte, na tvorivú — aj keď len negatívne tvorivú a tejto negatívnosti sa zbavujúcu — aktivitu subjektu, na relatívnosť pravdy a omylu, relatívnosť praxe, na skonkrétňovanie pravdy, stále vyčerpávajúcejšie poznávanie objektu, bliženie sa k absolútnej pravde atď. História ľudského poznania rozohráva naplno celú dialektiku vývoja, lapidárnejšie a krajšie ako v ktorejkoľvek inej oblasti. A tento vývoj je predovšetkým vývojom rozumu, pojmov, pravdy.

Žiaľ, toto všetko Kocka obchádza, alebo to len zhruba naznačuje. Pekne hovorí, že „rovnako ako konštatovanie pravdivosti poznatku, tak aj zistenie omylu je pozitívnym prínosom k poznaniu“ (105), no to je ojedinelý, stratený výrok. Tento nedostatok považujeme za hlavný v celej práci. Tým nechceme povedať, že ju znehodnocuje. To čo Kocka povedal, je správne, no neúplné.

Za nedostatok tiež považujeme určité terminologické neujasnosti a nepresnosti,

ktoré sa v knihe miestami vyskytujú. Ako nepresne autor narába napr. s termínom „noetika“! Hovorí o „noetických javoch“ (29), „noetickom spojive“ (53), „noetickej kritičnosti“ (83), „noetickom priblížení sa k objektu“ (93), „noetickom obsahu“ (124), „noetickej konštrukcii abstrákt“ (128), o obsahu „noeticky a prakticky operatívnejšom“ (129) atď. Myslíme, že tu by sme daro hľadali jednotný význam termínu *noetický*. V knihe je tiež pomerne hodne drobnejších vecných nepresností. Napríklad na str. 7. sa hovorí: „V logike má pojem *myslenie* presne vymedzený obsah, a to ako usudzovanie, vodzovanie dôsledkov z daných premís“. To je priúzkve. Či *myslenie* podľa zákonov formálnej logiky už nie je *myslením* v zmysle logiky? Atď.

Toto všetko sú kazy Kockovej práce, ktoré bude musieť v budúcnosti vyčistiť. Svetlo však nejestvuje bez tieňov, a keď uvážime, že ide o Kockovu monografickú prvotinu, skoro by sme mu priznali právo na ne. Pozitívneho v jeho práci je však nepomerne viac a na to musíme klásť dôraz. Kocka je analytik, má jemný cit pre gnozeologické problémy, vie ich vyhmatať, aj keď ich často nerieši, pracuje tvorivo, nedogmaticky a to sú jeho klady, ktoré v budúcnosti iste prinesú ešte ďalšie dobré ovocie. T. Münz

PROTI REAKČNEJ BURŽOÁZNEJ IDEOLÓGIJ STAVIA STRANA VEDECKÚ IDEOLÓGIU KOMUNIZMU. TÁTO IDEOLÓGIA, VYJADRUJÚCA ZÁKLADNÉ ZÁUJMY ROBOTNÍCKEJ TRIEDY A VŠETKÝCH PRACUJÚCICH, UČÍ ĽUDÍ BOJOVAŤ, PRACOVAŤ A ŽIŤ PRE ŠTASTIE VŠETKÝCH. KOMUNISTICKÁ IDEOLÓGIA JE NAJHUMANNEJŠIA IDEOLÓGIA. JEJ IDEÁLOM JE NASTOLENIE SKUTOČNE ĽUDSKÝCH VZÁJOMNÝCH VZŤAHOV MEDZI ĽUDMI, MEDZI NÁRODMI, OSLOBODENIE ĽUDSTVA OD HROZBY NIČIVÝCH VOJEN, NASTOLENIE SVETOVÉHO MIERU A SLOBODNÉHO RADOSTNÉHO ŽIVOTA VŠETKÝCH ĽUDÍ.

PROGRAM KSSS